

OM SUBJEKTET I DET 21. ÅRHUNDREDE

Nini Prætorius

I det tyvende århundrede fik spørgsmål om subjektivitet, (selv)bevidsthed og identitetsdannelse for alvor en central placering i såvel den filosofiske og psykologiske som samfund- og humanvidenskabelige teoridannelse. En teoridannelse, må det siges, som rummede nok så modstridende forståelser af, hvad der kendetegner subjektet. På den ene side understreges subjektivitet/subjektet i transcendentale fænomenologiske teorier som en fundamental ontologisk og fænomenologisk størrelse – og på den anden side gøres der i eksistentialistiske teorier op med essentialistiske bestemmelser af mennesket som et subjekt: Mennesket er, hvad det gør sig selv til. Heroverfor står psykoanalytiske teorier om det de-centrerede subjekt, hvis historie udspilles på en »anden« scene, nemlig det ubevidste med dets syntese af drifter og sociale, kulturelle struktureringer og mekanismer. Især i sidste del af århundredet – med postmodernismen – problematiseres subjektets centrale status, enten ved ligefrem at erklære subjektet for dødt, eller ved at opfatte det som fragmenteret og konstitueret i forskellige situationer praksiser og gennem forskellige diskurser.

På forskellige måder fremhæver sociologiske modernitetsteorier, som har haft omfattende indflydelse på humanvidenskaberne og psykologi, at det moderne liv og samfundsudviklingen er kendetegnet ved en social mobilitet, refleksibilitet og kulturel frisættelse, som ikke kan begribes med grundlag i essentialistiske subjektbegreber. Men på den anden side understøtter den selv samme udvikling en modsat bevægelse i retning af anerkendelse af subjektet i mangfoldige praksisformer som autonomt og selvansvarligt – som bruger, som forbruger, som (livslangt) lærende, som (»omstillingsparate«) kompetenceudøver, osv. Kort sagt, selvet er måske nok et mere kontingent og refleksivt projekt, men her underforstås ofte netop, at det er et projekt for et så meget desto mere autonomt subjekt.

Subjektivitet har ikke mindst i det seneste årti fået en bemærkelsesværdig aktualitet inden for humanvidenskaberne. Dette viser sig direkte i stærkt intensiverede studier af bevidsthed, selv, kropslighed/kropserfaring og sproglighed/selvforståelse, men også i den centrale rolle begreber som identitetsdannelse og identitetskonstruktion spiller for teorier i indbyrdes forskellige humanvidenskabelige og psykologiske teorier. Der er intet overraskende i denne fornyede aktualitet i studiet af subjektet, når vi betænker de udfordringer vi står over for i en verden, som undergår hastige og radikale ændringer, såvel samfundsmæssigt-globalt, som kulturelt, nationalt, økonomisk og arbejds- og familiemæssigt. Forandringer, som er

muliggjort af udviklingen inden for specielt den naturvidenskabelige forskning og teknologiudvikling. Man behøver her blot – og måske især – at tænke på den eksplosive udvikling inden for bioteknologien, som på endog meget kort sigt vil sætte os i stand til at gribe radikalt ind i og ændre den menneskelige arvemasse – ikke bare i sygdomsfremkaldende gener, men også i gener for menneskets normalegenskaber – og dermed uundgåeligt vil gribe ind i vores opfattelse af, hvad det overhovedet er at være menneske, og hvad det gode liv og velfærd er for mennesket.

Der er nok af gode grunde til, at den globale samfunds- og teknologiudvikling følges op og modsvares af en intens humanistisk og samfundsvidenskabelig udforskning, såvel teoretisk som empirisk, af subjektet, dets position og muligheder, ressourcer og selvopfattelse, og betingelser for eksistens og udfoldelse. Forfatterne til artiklerne i dette nummer giver fra hvert deres ståsted inden for psykologi, psykoanalyse og filosofi deres bidrag til en forståelse heraf.

Det ville være nærliggende, ja måske endda fristende i en redaktionel præsentation at forsøge at synliggøre den røde tråd, der løber igennem nummerets forskellige artikler. Men det føler vi os hverken fristede eller kaldede til. For det første fordi der næppe kan siges at være en rød tråd, som på syntetiserende måde binder temaerne i de enkelte artikler sammen med de øvrige. Der er nærmest tale om lige så mange bestemmelser af subjektet, subjektivitet, identitet og selvbevidsthed, og tilsvarende lige så mange spørgsmål, disse bestemmelser giver anledning til, som der er artikler. Det er i hvert fald det indtryk, man let kan få, hvis man læser nummeret fra en ende af. For det andet synes vi, at det ville være synd at fratage læseren arbejdet og fornøjelsen ved selv at skabe overblik i den buket af indsigter og viden, analyser og angrebsvinkler, som de forskellige artikler beriger læseren med; et overblik, som efter vores bedste overbevisning uundgåeligt vil være – subjektivt.

Når det er sagt, så er det naturligvis muligt at få øje på overlap i temaer og også på, hvorledes forskelle og modsætninger i temaernes iscenesættelse de forskellige artikler imellem medfører, at de gensidigt – på kryds og tværs – udfordrer og kommenterer hinanden.

Der lægges ud med 4 artikler om subjektet i et bredt socialpsykologisk perspektiv, dvs. subjektet som deltager i og medskaber af de sociale sammenhænge og ideologiske diskurser og (magt)relationer det på den ene side er undergivet – og på den anden side i sin tilbliven til stadighed transcenderer.

HENRIK SKOVLUND indleder sin artiklen, *Hvor blev subjektet af i (social)psykologien*, med et frontalangreb på den postmodernistiske socialpsykologi, som betragter subjektet som en (blot og bar) social diskurs, der reproduceres og distribueres i mangfoldige sociale relationer. Ifølge Skovlunds argumentation forkaster en sådan betragtning ideen om subjektet som en grundlæggende singular, realhistorisk enhed med individualpsy-

kologiske egenskaber – og forkaster dermed de basale antagelser om subjektet, som ligger til grund for enhver terapeutisk praksis. Ifølge socialkonstruktivismen gives der intet selv, kun diskursive narrativer fikserede i interaktionsmedier lokaliseret i mellem menneskelige relationer; de egenskaber, ved hvilke vi normalt karakteriserer subjektet, herunder livshistorie, følelser og moral, skal derfor anskues relationelt, og ikke som karakteristika ved det enkelte subjekt. Men, argumenterer Skovlund, uden et underforstået individualpsykologisk perspektiv bliver det problematisk at opretholde netop det lokale og kontekstuelle niveau, som den postmodernistiske socialpsykologi ønsker at orientere sig imod, ja socialkonstruktivismens bærende udsagn om »italesættelsen« og »den diskursivt formede handling« bliver ganske enkelt meningsløse. Som alternativ til den postmodernistiske socialpsykologi præsenteres Alfred Schutz's socialfænomenologi, som ifølge Skovlund tilbyder en mere moderat og adækvat opfattelse af forholdet mellem subjekt og diskurs. Det er artiklens pointe, at om end socialfænomenologien repræsenterer et klassisk forsøg på at opbygge vores sociale virkelighed fra det oplevede subjekts synsvinkel, som selv resulterer i et diskurslignende begreb, så lader dette sig konfrontere med konstruktivismens subjekt-diskursbegreb i et mere generelt historisk perspektiv.

Med udgangspunkt i en analyse af et konkret eksempel på in- og eksklusionprocesser i en akademisk organisation, diskuterer DORTE MARIE SØNDERGAARD i artiklen *Subjektivisering og desire – begreber på empirisk arbejde i akademien*, på hvilken måde man i en redegørelse for interaktionelle processer mellem individ og kontekst som gensidigt konstituerende kan undgå at tænke processerne som umiddelbare og friktionsfri formidling, og som kan gribe den kompleksitet og de modsætninger, der karakteriserer de individuelle processer af det kontekstuelle. Dilemmaet, som Søndergaard ser det, består i at opløse karikaturen af konstruktivistisk tænkning om individer, der som åbne »spejlsale« blot reflekterer omskiftende kontekstuelle præmisser, men uden at forfalde til en dualistisk konceptualisering af det individuelle over for det socio-kulturelle. Søndergaard argumenterer for en løsning af dilemmaet gennem en forening af et begreb om »desire-spor« – forstået som noget, der vedligeholdes og bekræftes, ændres og genformes i konkrete relationelle praksiser – med et subjektiviseringsbegreb hentet i foucault'ske traditioner, der understreger den samtidige underkastelse under og kommen til handling gennem diskursiv praksis.

I artiklen, *Det Kritiske Subjekt*, lægger MORTEN NISSEN ud med en præsentation af argumenterne i Holzkamp's forsøg fra 1983 på at relancere 'den kritiske psykologi' som en subjektvidenskab, hvori subjektet anerkendes som både metodologisk og etisk *a priori* for en empirisk-praktisk psykologi. Denne udvikling af den marxistiske psykologi som en 'subjekt-

videnskab' *sui generis*, kunne ifølge Nissen bære traditionens praksisforankring fra 70'ernes ideologikritik ind i 80'erne, men kom så i 90'ernes brugerorientering for alvor i klemme mellem nyliberalismens autonomitænkning og diskursanalysens descriptive og akademiske tendens: Med subjektets a prioriske fastholdelse lurede utopismen, men heller ikke dets dekonstruktion kunne være et tilfredsstillende udviklingsperspektiv for teorien. Over for denne udfordring foreslår Nissen en tilbagevenden til ideologikritikken som teoretisk indfaldsvinkel til subjektets konstituering, og han fremsætter den tese, at begreberne 'kritik' og 'subjekt' ikke blot er metodologisk forbundne, men også forudsætter hinanden ontologisk. Tesen indebærer at subjektets *grundlægges gennem kritik* – med andre ord at *deltagelse* implicerer både magt og selvoverskridelse, og dermed genererer selvbevidsthed. Sådan formuleret bliver tesen modpol både til forestillingen om, at subjektet konstitueres *i* ideologien, og til tanken om, at subjektet konstitueres *uden* for ideologien.

I artiklen, *Communityudvikling og -rehabilitering*, kritiserer JACOB CORNETT, MIRIJAM HØFFDING REFBY, BOLETTE WEBER ULFELDT OG PETER BERLINER den traditionelle psykoterapeutiske indsats over for posttraumatisk stressreaktion efter voldsomme hændelser for ensidig at rette sig mod en individorienteret psykoterapeutisk indsats. Forfatterne ser bl.a. følgende problemer med en sådan indsats og teorierne bag den: For det første er de vævet ind i en modernistisk skelnen mellem et psykologisk ydre og et psykologisk indre, en præmis, der ikke diskuteres, men som kan problematiseres ud fra nyere postmodernistiske og konstruktivistiske teoridannelser. For det andet tages der ikke hensyn til konteksten, hvori traumatiseringen finder sted, men der fokuseres ofte på symptomer, som udelukkende ses i sammenhæng med den præmorbid personlighed, eller anskues epidemiologisk ud fra udbredelsen af tilsvarende symptomer i en given population. Forfatterne kommer med et bud på, hvordan opmærksomheden på eksisterende ressourcer og på arbejdslivets indlejring i geografiske og sociale nærmiljøer kan inddrages professionelt i forarbejdningen af psykologiske følger af voldsomme hændelser i nærmiljøer. Med baggrund i et konkret projekt argumenteres der for en udvidet psyko-traumatologiforståelse, hvor voldsomme hændelser forstås som særligt organiserede semiotiske sammenhænge, hvis konsekvens er, at personer frarøves mulighed for gensvar – altså for-/handling. Ligeledes argumenteres der for, at interventionens genstand og rationale skal bestemmes som dialog i personens aktuelle fællesskab. Ved således at tage udgangspunkt i subjektivitet som den praktiske fremførelse af det at være en person siger forfatterne, gives der adgang til at engagere sig i intervention som den samtidige konstruktion af subjektivitet og fællesskab.

De følgende tre artikler tematiserer – ud fra hver deres indfaldsvinkler – opfattelser af det menneskelige selv, dets ressourcer og udviklingspoten-

tialer, som noget der på den ene side lader sig forme af og kun kan forstås i sammenhæng med aktuelle kulturelle-sociale og politisk-samfundsmæssige betingelser, og på den anden side som noget, hvis udfoldelse disse betingelser kan stille sig hindrende i vejen for eller medvirke til at gøre utilgængelige for vores erfaring.

Artikel, *Find dig selv. Realisér dig selv. Konstruer dig selv*, af CARSTEN RENÉ JØRGENSEN, indledes med et rids over de tre forståelser af selvets opståen og ontologiske status, som kan genfindes i senmoderne selvhjælpslitteratur og psykoterapi: 1) En essentialistisk forståelse af selvet som en substans eller unik kerne i det enkelte menneske, som er medfødt og givet forud for det enkelte menneskes møde med verden. 2) Et eksistentialistisk-fænomenologisk begreb om selvet som det enkelte menneskes oplevelsesmæssige og reflektive centrum, en organiserende og integrerende instans, hvor ud fra personens initiativ, idealer og ageren i verden udgår. 3) Selvet som en social og narrativ konstruktion, som ikke kan tilskrives nogen form for realitet ud over de fortællinger, der konstrueres om det enkelte menneske og eventuelle gentagne mønstre i personens væren i verden og interageren med andre. Disse forståelser af det menneskelige selv relateres i artiklen til markante tendenser i den sen-/postmoderne vestlige kultur, som selvhjælpslitteraturens og postmoderne behandlingsmetoders forståelser af selvet kan ses som symptomatiske udtryk for. Omvendt kan selvhjælpslitteraturen og den senmoderne terapiform ifølge forfatteren betragtes som dele af den herskende sociale diskurs, der direkte medvirker til at skabe en bestemt type mennesker med bestemte typer af oplevelser og ageren i den senmoderne virkelighed.

I artiklen, *Når selvoplevelse erstattes af Krop og Ånd*, udfordrer PETER ELSASS den vestlige »positivpsykologis« karakterisering af tibetanske flygtninge som værende »bemærkelsesværdigt lykkelige« og især dens forsøg på at forklare dette med, at de har en særlig »happy character« med en stærk udviklet jeg-dannelse og copingstrategier. Karakteristikken skyldes, at endskønt de er flygtninge og udsat for grusomme fængslinger og tortur, så synes de at have en bemærkelsesværdig kapacitet til at ryste vanskelighederne af sig og være lattermilde og tilsyneladende upåvirkede. Denne »ukuelighed« hos tibetanske flygtninge kan, som Elsass påpeger, imidlertid slet ikke forstås i den vestlige »positivpsykologis« hedonistiske begreber om velvære og betingelserne herfor, ej heller kan den forstås inden for denne psykologis individualpsykologiske bestemmelse af identitet, selv og selvbevidsthed. De tibetanske flygtninges »ukuelighed« kan således ikke tilskrives en speciel stærk jeg-dannelse, bl.a. fordi begreber om et »jeg« og et »selv« ikke eksisterer i deres kultur. Snarere er der ifølge Elsass tale om, at de omskriver lidelsen i en ukuelighed, som netop ikke bygger på, at de har et begreb om et selv, men erstatter det i andre begreber om tilknytning, krop og (buddhistisk) spiritualitet, som giver lidelsen en særlig kulturel og politisk, kosmologisk embodiment. Elsass af-

slutter sin præsentation og diskussion af interviews med tibetanske flygtninge og disses egne fortolkninger af deres reaktioner på den lidelse, de er udsat for, med at argumentere for, at de ikke skyldes en form for kognitiv omstrukturering af de tanker og følelser, der knytter sig til den oplevede belastning. Den tibetanske kosmologi er mere en blot en overbevisning om, at alle livets hændelser har mening, også selv om de er destruktive og nedbrydende – sådan som f.eks. Frankl fremførte i sin eksistentielle logoterapi. Den rækker ifølge Elsass langt ned i selve opfattelsen af menneskets psykologi og er et resultat af nogle meget grundlæggende principper i den tibetanske buddhisme, som stiller sig imod vores vestlige opfattelse af Selv og Identitet.

NADJA U. PRÆTORIUS redegør i sin artikel, *Mennesket i produktionsudviklingens tidsalder*, for, hvorledes den herskende samfundsøkonomiske væksttænkning, hvis grundlæggende parametre er Vækst-Konkurrence-Succes, slår igennem ikke blot i styring og ledelse i erhvervslivet, men også i tiltagende grad inden for den offentlige sektor og uddannelsesområdet. Tilpasning og uddannelsen af arbejdsstyrken fra skolealderen og ind i voksenalderens uddannelsesforløb og arbejdslivets læringsprocesser viser i stigende grad – under indflydelse af lærings- og styringsprincipper fra moderne management – tendenser i retning af *produktudvikling* af mennesker. En udvikling, som ifølge Nadja Prætorius ensidigt fremelsker og udnytter visse menneskelige ressourcer og kapaciteter på bekostning af andre lige så nødvendige og livgivende menneskelige kvaliteter. Resultatet, som allerede kan spores hos det klientel, som i stadig stigende antal søger psykologisk bistand, ytrer sig i form af nok så alvorlige psykiske og fysiske stress-symptomer, udbrændthed, depressioner og generelt i manglende evne til at håndtere konfliktfyldte sociale situationer og uundgåelige livskriser på egen hånd. Med udgangspunkt i A.H. Almaas udviklings-teori, der baserer sig på såvel traditionelle visdomsskolel¹ omfattende erfaringer om selvets dimensioner og kvaliteter, som på de psykoanalytisk inspirerede objektrelationsteorier, søger Nadja Prætorius at vise, at den moderne managements lærings- og udviklingsprincipper bygger på narcissistiske forestillinger og tankegange, som i sin fremskrivning af den ideelle medarbejder gør denne til rendyrket narcissist.

Selvom subjektproblematikken på markant måde kom til at præge den humanistiske og psykologiske teoridannelse i det 20'ende århundrede, er subjektet og subjektivitet ikke blot et moderne, men et klassisk filosofisk tema med dybe rødder i såvel Aristoteles' begreb om *udsigelsens logiske subjekt*, og Descartes' *cogito*, sådan som det vil fremgå af de følgende artikler. I den første artikel, *Subjektivitet og Selvforhold*, forsøger ARNE

---

1 Herunder, buddhismens og sufismens og de jødiske og kristne spirituelle traditioner.

GRØN på baggrund af et historisk rids at indkredse den filosofiske aktualitet af temaet. Han tager her udgangspunkt i to intuitioner om mennesket som et selv: For det første at selvet er noget, der giver kontinuitet i tid, for det andet, at selvet er en proces. Begge begreber – selvet som substans og selvet som proces – viser sig imidlertid problematisk, ifølge Grøn. Som alternativ undersøges de muligheder, der ligger i at forstå selvet som *selvforhold* ud fra Kierkegaards *Sygdommen til Døden*.

I sin artikel, *Subjektet for det ubevidste – i Lacans psykoanalyse*, præsenterer LAURITS LAURITSEN det historiske subjektfilosofiske og det Freud-ske psykoanalytiske »baggrundstæppe«, som danner kontrasten til den scene, Lacan opruller for et subjekt. I *kontrast* til, for, som Lauritsen understreger, der er netop ikke tale om et subjekt som en singular, afgrænset størrelse, noget jeg-lignende, et centrum, hvori overvejelser, viden, bevidsthed og selvbevidsthed er samlet. Subjektet markerer nok i den Lacanianske teori den *centrale instans*, men her i *det ubevidste*, forstået som det ubevidstes økonomisk-dynamiske særpræg og sammenhæng. Denne sammenhæng er hos Lacan kendetegnet ved en indre »spaltning«, en mangel eller ufuldstændighed i dets egenfunktion. Det psykoanalytiske subjekt, som det udfolder sig i Lacans teori, er psykoanalysens *formale genstand* – som lige så vel kunne anskues som et objekt. Når Lacan alligevel vælger at betragte det ubevidste som et subjekt, hænger det sammen med, at betegnelsen *subjekt* i psykoanalysen er knyttet til den generelle humanvidenskabelige antagelse om, at psykiske fænomener og akter må ses som værende båret af eller understøttet ved en størrelse, der kaldes et subjekt. Lauritsen forsøger i artiklen at indkredse dette på én gang særegne og i bogstavelig forstand utilgængelige Lacanianske subjekt, sådan som det fremtræder i den diskursive analytiske bevægelse.

I artiklen, *Conditions for the Intersubjectivity of Public Knowledge and Personal Experience*, tager NINI PRÆTORIUS fat på den århundrede gamle diskussion inden for filosofisk erkendelsesteori, som stiller spørgsmål ved den status, man kan tillægge viden om og beskrivelser af såkaldte indre, mentale fænomener, såsom tanker, følelser, forestillinger og smertefornemmelser. Givet at indre mentale fænomener og tilstande ikke er offentligt observerbare, men kun lader sig iagttage direkte af de personer, som har dem, kan det da hævdes, at viden om og beskrivelser af sådanne fænomener og tilstande har den samme status af eksistens og sandhed, som vores viden om og beskrivelser af tingene i den offentligt tilgængelige materielle virkelighed? Ydermere, givet at vi ikke kan dele oplevelsen af vores indre mentale tilstande med andre, fordi de ikke – sådan som ting i den materielle virkelighed – er direkte observerbart for andre, hvordan går det da til, at vi overhovedet kan lære at tale om dem i et sprog, som vi deler med andre? At en besvarelse af disse spørgsmål tillige har vital betydning for muligheden af en videnskabelig psykologi overhovedet bliver klart, når man betænker, at en stor del af den viden, en person har om sig selv,

sin bevidsthed, krop og handlinger – og ikke mindst om, at disse *unik*t angår én selv – beror på sansninger og oplevelser, som kun er direkte tilgængelig og observerbare for personen selv. Men omvendt er det at være en person noget fundamentalt socialt – ingen kan være en person, distinkt forskellig fra andre, uden andre personer fra hvilke man kan være forskellig, ej heller uden mulighed for at kunne kommunikere og med andre bestemme, hvorledes man er forskellig fra andre – og vise versa. I sin artikel argumenterer Nini Prætorius for, hvorledes disse problemer kan finde en løsning, som ikke bare er logisk konsistent, men som viser, at den videnskabelige psykologiske udforskning af psykiske fænomener nødvendigvis bygger på det selvsamme erkendelsesteoretiske grundlag af antagelser om vor videns og beskrivelsers intersubjektivitet, som naturvidenskabernes udforskningen af tingene i den fysiske virkelighed. Til slut i artiklen diskuteres konsekvenserne heraf dels for postmodernistiske konstruktivistiske teorier, som har spillet en dominerende rolle inden for nyere personligheds- og socialpsykologi, og dels for traditionelle filosofiske Cartesiske teorier om udvikling af sprog og erkendelse, som ligger til grund for den moderne kognitionsforskning.

En kognitive neurovidenskab, der sætte sig for at studere bevidsthedsfænomeners forankring i hjerneprocesser, forudsætter selvsagt viden ikke blot om hjerneprocesser, men også om bevidsthedsfænomener. Med hensyn til det sidste har kognitionsforskere med Varela og hans medarbejdere i spidsen sat fornyet fokus på den betydelige fond af viden, som skyldes den fænomenologiske traditions filosofisk-psykologiske bevidsthedsanalyser fra Husserl og Heidegger over Merleau-Ponty til Sartre. Heroverfor er det blevet hævdet, at fænomenologien må *naturaliseres*, hvis dens bevidsthedsanalyser skal kunne integreres i kognitionsforskningen. Men spørgsmålet er, om det er muligt at bygge bro mellem de fænomenologiske analyser og diverse naturalistiske bevidsthedsmodeller. I sin artikel, *Kan fænomenologien naturaliseres?*, er det DAN ZAHAVIS hensigt at vise, at sådanne naturaliseringsforsøg nødvendiggør fornyede refleksioner over fænomenologiens egentlige status. Forholdet mellem fænomenologi som filosofisk disciplin og empirisk videnskab diskuteres indgående, og i forlængelse heraf opridses Zahavi nogle af de problemer, som forsøg på at naturalisere fænomenologien er konfronteret med.

OLIVER KAUFFMAN indleder sin artikel, *Subjektivitet og bevidsthed*, med at redegøre for, hvorledes man inden for filosofien traditionelt har betragtet begreberne subjektivitet og bevidsthed som intimt forbundne. Subjektivitet lader sig dårligt forestille uden bevidsthed; omvendt hævdes det, med afsæt i Thomas Nagel's karakteristik af bevidsthedens subjektive aspekt, at bevidsthed altid indebærer »what it is like to have an experience«. Det rejser imidlertid vanskeligheder for en naturalistisk forklaring af bevidsthed. Med udgangspunkt i Nagel's dictum forsøger Kauffmann at afgrænse forskellige mulige betydninger af henholdsvis subjektivitet, be-

vidsthed og ikke-bevidst mentalitet. I lyset heraf slutter artiklen med en diskussion af forholdet mellem en såkaldt relationel og en intrinsisk opfattelse af bevidsthed.

Vi slutter temanummeret om subjektet og subjektivitet af med en artikel af JESPER BRØSTED, *Fremmedhånd-eksperimentet, Kropsskema og Kropsbillede*, i hvilket han redegør for en eksperimentel undersøgelse af bulimikeres kropsoptagelse og kropforankring med brug af den metode, som Torsten Ingemann Nielsen udviklede i »fremmedhånd-eksperimentet«. Brøsteds undersøgelser befinder sig stadig i en indledende fase, men de foreløbige resultater tyder på, at den benyttede metode er velegnet til at konkretisere og uddybe de nyere teoretiske begreber i den psykologiske litteratur om kropsskema og kropsbillede, som har rødder i Merleau-Ponty's fænomenologi. Dertil kommer naturligvis, at undersøgelserne herved formodentlig også vil kunne bidrage til en større forståelse af bulimikeres symptomatologi.

Fra og med dette nummer er Psyke & Logos blevet et tidsskrift med eksternt referee. Redaktionen føler trang til her at bringe en hjertelig tak for det grundige arbejde, vores (foreløbige) anonyme reviewers har lagt for dagen; deres forslag til korrektion, uddybninger og forbedringer har været særdeles konstruktive, og er blevet dybt påskønnet af forfatterne til artiklerne i dette nummer. Vi vil i fremtiden offentliggøre en liste med navne over reviewere i den anden årlige udgave af Psyke & Logos.

Under stregen bringer vi en artikel, *Oplevelsesanalyse og Subjektivitet*, af SØREN NAGBØL, som handler om Alfred Lorenzer's materialistisk-hermeneutiske forståelse af psykoanalysen.

Endeligt er der to anmeldelser: LARS HEM anmelder Jan Tønnes Hansens bog, »Selvet som rettethed – en teori om noget af dét, der driver og former menneskeliv«, og BENTE PETERSEN anmelder Karen Vibeke Mortensens bog, »Fra neurose til relationsforstyrrelse. Psykoanalytiske udviklingshistorier og klassifikationer af psykopatologi«.

Til slut bringes et svar fra PER SØRENSEN til Benny Karpatschof's artikel, »At blive behandlet ordentligt – eller bare blive behandlet«, og en duplik hertil fra BENNY KARPATSCHOFF.